

Una vegada i una altra! La gestió quotidiana del temps amb la infància en acolliment residencial

Recepció: 03/07/2022 / Acceptació: 15/10/2022

Resum

El temps es fa servir per designar la durada d'algun objecte o esdeveniment. A la vida quotidiana de la infància i l'adolescència, la gestió del temps en l'àmbit familiar es duu a terme de manera reiterada, subtil i manifesta. Tot i això, els infants que viuen sota la mesura d'acolliment residencial, separats de les seves famílies d'origen a causa d'una situació de desemparament, tenen algunes necessitats específiques vinculades amb la noció i gestió del temps (com ara el temps de la mesura d'acolliment, visites i permisos familiars, etc.). L'objectiu d'aquest treball és detallar una sèrie d'estratègies socioeducatives encaminades a afavorir la incorporació de la dimensió temporal a la pràctica socioeducativa. Aquestes estratègies, vinculades amb els ritmes i les rutines diàries, han d'afavorir la incorporació de la concepció del temps i la seva gestió, permetent als infants i adolescents tenir una perspectiva de la seva vida i de tot allò que s'esdevé vinculada al temps.

Paraules clau

Acolliment residencial, estratègia socioeducativa, infància, temps.

¡Una y otra vez! La gestión cotidiana del tiempo con la infancia en acogimiento residencial

El tiempo se utiliza para designar la duración de algún objeto o evento. En la vida cotidiana de la infancia y la adolescencia, la gestión del tiempo en el ámbito familiar se lleva a cabo de manera reiterada, sutil y manifesta. Sin embargo, las niñas y los niños que viven bajo la medida de acogimiento residencial, separados de sus familias de origen a causa de una situación de desamparo, tienen algunas necesidades específicas vinculadas con la noción y gestión del tiempo (como, por ejemplo, el tiempo de la medida de acogimiento, las visitas y permisos familiares, etc.). El objetivo de este trabajo es detallar una serie de estrategias socioeducativas encaminadas a favorecer la incorporación de la dimensión temporal en la práctica socioeducativa. Estas estrategias, vinculadas con los ritmos y las rutinas diarias, deben favorecer la incorporación de la concepción del tiempo y su gestión, permitiendo a las niñas, niños y adolescentes tener una perspectiva de su vida y de los acontecimientos que se suceden vinculada al tiempo.

Palabras clave

Acogimiento residencial, estrategia socioeducativa, infancia, tiempo.

Over and over again! Day-to-day time management with children in residential care

Time is used to designate the duration of an object or event. In the everyday life of children and adolescents, time management in the family environment is conducted constantly, both subtly and clearly. However, children living in residential care, separated from their original families due to situations of neglect, have specific needs linked to the notion and management of time (such as, for example, the time the care measure will be in force, family visits and leave, etc.). The aim of this paper is to describe a series of socio-educational strategies aimed at favouring the incorporation of the time dimension in socio-educational practice. These strategies, linked to daily rhythms and routines, should enable the incorporation of the concept of time and its management, enabling children and adolescents to have a time-related understanding of their lives and events that take place.

Keywords

Residential care, socio-educational strategy, childhood, time

Com citar aquest article:

Rodríguez Rodríguez, J. i Mateos Inchaurreondo, A. (2022). Una vegada i una altra! La gestió quotidiana del temps amb la infància en acolliment residencial. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 81, p. 11-20.

ISSN 2339-6954

▲ Introducció

El temps és un terme polisèmic que s'utilitza, entre altres coses, per designar la durada d'un objecte o un esdeveniment, i també com una oportunitat per fer quelcom (RAE, 2020). La gestió del temps és una cosa necessària en el dia a dia de les persones, ja que qualsevol activitat humana està subjecta a un temps: per esmorzar, per vestir-se, per estudiar, etc., fins i tot per perdre'l cal un temps. Com apunta Heidegger (2008, p. 28), “el temps es dona en l'existència humana, és a dir, l'existència humana té en compte el temps”.

La senzilla divisió
entre present,
passat i futur
afegeix subtileteses
i complexitats a la
comprensió
del temps

Einstein va corregir la visió newtoniana del temps, advertint que era relatiu (Elias, 1989). Tot i això, el temps no només és relatiu des de la teoria de la relativitat, sinó que també ho és des d'un punt de vista subjectiu, construït socialment i culturalment (Caride, 2012). Com assenyala Durán (2007), la senzilla divisió entre present, passat i futur afegeix subtileteses i complexitats a la comprensió del temps. Les persones adultes utilitzen estratègies i mecanismes per intentar mesurar el temps, a més de tenir consciència del que signifiquen unitats de temps complexes com un any o una dècada o saber que fer plans de futur no té a veure amb el que es farà demà (Fernández-Guardiola, 2015). Tanmateix, des del punt de vista evolutiu, en la infància i l'adolescència l'aprehensió del significat i les implicacions vinculades amb el temps es desenvolupa de manera més complexa del que pensava inicialment Piaget (1991). Hi ha evidències que els infants, a l'edat de cinc anys, poden tenir una concepció del temps com una cosa quantificable, variant segons el tipus de tasca implicada i les estratègies emprades (Bueno, 1993).

D'altra banda, la vida quotidiana de qualsevol infant acostuma a estar organitzada al voltant del temps i les tasques vinculades a aquest temps: aixecar-se, esmorzar, anar a l'escola, etc. Vincular els diferents moments i activitats del dia amb unitats de temps els permet orientar-se i organitzar-se, encara que això no signifiqui que puguin comprendre unitats de temps més complexes. D'això dependrà, tal com apunta Piaget (1991), el desenvolupament evolutiu en què es trobi l'infant. En aquest sentit, poden establir l'ordre en què se succeeixen dos esdeveniments, com ara posar-se primer els mitjons i després les sabates. No obstant això, una altra qüestió és la comprensió del temps com l'interval necessari per completar una tasca i una altra. Alguns estudis posen de manifest que, en la infància, el domini progressiu i concret del temps es produeix de manera gradual (León, 2011). No és fins a l'adolescència que es comença a adquirir una comprensió de la dimensió subjectiva del temps més complexa (Gambara et al., 2002). Cal assenyalar també que la vida en família continua experimentant canvis (en l'estructura de les famílies i en els rols dels membres del grup familiar), i en aquesta dinàmica de transformació, el valor i la utilització del temps també canvia (Mari-Klose et al., 2008), on disposar de temps de descans o d'oci compartit, per exemple, és positiu. No obstant això, no tots els infants i adolescents creixen al si de la seva família biològica o d'origen.

Així, la vida quotidiana de la infància i l'adolescència que no transcorre amb les famílies d'origen, com és el cas dels infants i adolescents separats del seu nucli familiar, a causa d'una situació de desprotecció, implica una dinàmica diària més complexa (Campos et al., 2011) pel que fa a l'organització de les tasques, els moments, les activitats i, en definitiva, els temps. Els infants i adolescents que viuen en algun dels recursos residencials del sistema de protecció poden mostrar un maneig del temps objectivament i subjectivament diferent, ja que el temps que comparteixen amb les famílies d'origen està interromput o es veu intervingut per factors que no són els habituals en la població infantil i adolescent que es troba fora del sistema de protecció.

En aquest sentit, l'objectiu que es planteja en aquest treball és detallar una sèrie d'estratègies socioeducatives encaminades a afavorir la incorporació de la dimensió temporal a la pràctica socioeducativa, amb la finalitat de dotar d'un sentit de coherència la vida quotidiana de la institució residencial de protecció a la infància. Per fer-ho, es fa una aproximació al temps de la infància en situació d'acolliment residencial i, després, es proposa una sèrie de recomanacions per treballar des de la pedagogia de la vida quotidiana d'un recurs residencial per ajudar els infants a comprendre la dimensió temporal i aprendre a orientar-se en el temps.

Els temps de la infància i l'adolescència en acolliment residencial

La infància i l'adolescència són períodes evolutius lligats al temps, igual que l'adulthood. En la definició d'infància i adolescència, vinculada a la minoria d'edat legal, s'al·ludeix a una temporalitat. S'és menor d'edat, una classificació que està lligada al temps.

Cal tenir present que la vida quotidiana de la infància i l'adolescència en acolliment residencial està lligada des del primer moment a un altre significant relacionat amb el temps. La Llei estatal 26/2015, de modificació del sistema de protecció a la infància i l'adolescència (BOE, 2015), regula l'acolliment residencial i estableix una temporalitat quant a la mesura de protecció. La mesura d'acolliment residencial ha de ser provisional (Cruz, 2011; Fernández del Valle, 2009; Fernández del Valle et al., 2012), sense estendre-la més enllà del necessari, ja que els infants i adolescents tenen el dret de créixer al si de una família, com recull l'article 9 de la Convenció sobre els Drets de l'Infant de 1989 (UNICEF, 2006). Amb tot, malgrat ser una de les mesures de protecció més qüestionada, continua sent també la més utilitzada (Campos et al., 2011; van IJzendoorn et al., 2020).

La vida quotidiana de la infància i l'adolescència en acolliment residencial està lligada des del primer moment a un altre significant relacionat amb el temps

Aquesta altra significació reflectida en el temps: permanència sota la tutela de l'administració i de la guarda al recurs residencial

Amb aquesta altra significació reflectida en el temps (de permanència sota la tutela de l'administració i de la guarda al recurs residencial), el sistema de protecció contempla uns tempos en relació amb la retirada de l'infant del nucli familiar, que poden ser més o menys perllongats. En qualsevol cas, l'arribada de l'infant a la institució residencial que l'acull també està marcada per: a) el temps de l'acolliment; b) la temporalitat de l'acolliment residencial; c) el temps de les visites; i, finalment, d) el temps per a la reunificació familiar, el pas a un acolliment familiar o el temps per a l'emancipació en el cas de l'adolescència. Així doncs, el temps és un organitzador important en la vida de la infància i l'adolescència en general, i amb aquests matisos diferencials en el cas de la infància i l'adolescència en el sistema de protecció. Destaquem, entre aquestes necessitats, la importància de tenir cura i de respectar el temps en el procés de preparació per tornar a casa. Davant la imminent reunificació familiar, o davant l'emancipació del recurs, cal temps tant per preparar el retorn com per al comiat de les persones amb qui s'ha conviscut i compartit temps (Mateos et al., 2016).

L'acció socioeducativa està estretament vinculada al temps, atès que és un element organitzador

En l'acolliment residencial, la manera com la institució s'organitza està lligada a un temps objectiu (el de la mesura administrativa d'acolliment residencial), que existeix en paral·lel a la vivència subjectiva del temps de la infància i l'adolescència, per bé que ha de tenir en compte, com apunten Avellaneda (2012), Fernández del Valle et al. (2012) i Lázaro (2009), les necessitats i particularitats de la infància i de l'adolescència (Rodríguez et al., 2017), unes necessitats que en l'àmbit residencial s'han de satisfer de manera especial (Campos et al., 2011). Així, l'acció socioeducativa està estretament vinculada al temps, atès que és un element organitzador de les activitats de la vida quotidiana i l'organització del recurs residencial. El temps és, en paraules de Vázquez (2007), un recurs que serveix per pautar i gestionar les accions a dur a terme a cada moment, traduït en horaris i calendaris que la infància i l'adolescència assumeix amb més o menys facilitat. I l'organització i l'estructuració són elements valorats positivament pels infants i adolescents d'aquests serveis (De la Herrán et al., 2008), ja que els ajuda a estar organitzats, a tenir un sentit de previsibilitat en les seves vides i a saber què poden esperar i què no.

Tot seguit, es concreten algunes estratègies que es fan servir a la vida quotidiana d'una institució residencial d'atenció a la infància i l'adolescència del sistema de protecció a Catalunya.

Algunes recomanacions per a la gestió del temps a la vida quotidiana

Tant en l'organització col·lectiva de la institució residencial com en el treball individualitzat en el projecte educatiu individualitzat (PEI), el temps és una variable troncal. El recurs residencial sotmet la seva organització al temps mitjançant rutines i horaris que detallen de manera concreta el temps i les activitats. És en aquestes repeticions que s'adquireixen hàbits determinats i s'afavoreix l'autonomia (Alba et al., 2007). També el PEI regula els temps que es contempen per aconseguir els objectius socioeducatius, així com la seva valoració.

Tenint en compte la singularitat del temps com a concepte, la concreció del temps en les diferents edats dels infants i adolescents requereix diverses estratègies per a ésser après (Pagès i Santisteban, 2010; Villafañez, 2016). A continuació, es detallen algunes de les estratègies emprades per a aquest efecte a la vida quotidiana de la infància i adolescència acollida en una institució residencial d'aquestes característiques.

1) Estratègies per treballar individualment:

- La identificació de situacions oposades com el binomi presència-absència, o el dia i la nit, reproduïdes de manera repetitiva faciliten la incorporació d'un ordre temporal (Villafañez, 2016).
- En aquest mateix sentit, es fan servir pictogrames que representen el sol i la lluna, juntament amb uns altres que il·lustren diferents activitats quotidianes, com aixecar-se, esmorzar, anar a l'escola, etc. Aquests pictogrames s'utilitzen i s'acompanyen d'explicacions verbals per part de les educadores i educadors per assenyalar diferents moments en el temps.
- L'ús de l'agenda escolar és un altre element que permet treballar unitats de temps més concretes (Villafañez, 2016) i que serveixen perquè els infants i adolescents identifiquin un temps per a les tasques escolars fora de l'entorn escolar, i també per preparar la roba adequada a les activitats escolars de l'endemà.
- A més d'aquests organitzadors diaris, de caràcter bàsic, hi ha altres unitats temporals interessants de cara a dotar de sentit i coherència el temps i el seu ús. Per exemple, pel que fa a les visites i els permisos familiars, es pot fer servir un calendari setmanal amb pictogrames i fotografies familiars on els infants i adolescents puguin identificar quan tenen lloc aquestes trobades. D'aquesta manera, tenen més control sobre la temporalitat de les visites i permisos, o fins i tot del retorn a casa, si es produeix la reunificació familiar.

- Alguns murals on els infants i adolescents puguin veure els canvis físics que es produeixen amb el pas del temps, on puguin veure's i identificar-se a si mateixos en diferents mesos de l'any (Jiménez et al., 2010).
- En el cas dels adolescents, l'ús dels dispositius mòbils amb accés a Internet permet modificar la percepció subjectiva del temps, mirant de superar l'absència i l'interval de temps en què la família i les amistats no són presents a través de les diferents aplicacions de missatgeria instantània, les videotrucades i el correu electrònic. Aquesta utilització massiva s'ha vist sobredimensionada en situacions adverses, com assenyala Castells (2006), i s'ha vist especialment magnificada durant el temps del confinament domiciliari per la COVID-19 el 2020.

2) Estratègies per treballar grupalment:

- El relat de contes (Pagès i Santisteban, 2010) per anar a dormir, Contes de bona nit, que és una selecció de diferents contes que les educadores i els educadors narren en aquest temps de frontera entre l'activitat diürna i el moment del descans de l'infant.
- Un calendari amb les fotografies de l'equip educatiu vinculat als diferents moments del dia i de la nit permet als infants més petits identificar diferents temps, i contribueix a l'estabilitat de les persones adultes que fan de referents, així com a la coherència d'una seqüència del dia a dia de les seves vides. Les activitats quotidianes també estan lligades a la presència/absència de les educadores i els educadors socials referents.
- Els aniversaris, tant dels infants i adolescents com de les persones amb què es relacionen dins del recurs residencial, així com els períodes de descans escolar, contribueixen a donar sentit al temps. Les celebracions i les commemoracions significatives (Caballero, 1998; Parra i Segarra, 2012; UNICEF, 2020), com ara el Dia Mundial de la Terra, són maneres de prestar atenció a esdeveniments vitals, problemes i reptes actuals. Calendaris setmanals o mensuals en què es concreten aquests esdeveniments, amb fotografies i pictogrames que resulten cridaners.
- La realització de determinats rituals vinculats a l'acolliment o comiat dels infants i adolescents (i també dels educadors i educadores del CRAE), els aniversaris, les festes de Nadal, l'inici i la finalització de les estacions de l'any, etc. Aquests rituals també constitueixen una forma de marcar i organitzar el temps cronològic, permeten donar continuïtat i coherència a les experiències de vida (temps viscut) i permeten percebre'n la rapidesa o lentitud (Solís, 2016).

Aquests rituals també constitueixen una forma de marcar i organitzar el temps cronològic, permeten donar continuïtat i coherència a les experiències de vida

- Una altra de les estratègies que cal utilitzar i que té un abast temporal molt més ampli és la història de vida (Jiménez et al., 2010). La utilització d'aquest tipus de tècniques permet situar en una línia temporal (Villafañez, 2016) els diferents esdeveniments passats i presents en l'experiència vital dels infants i adolescents en situació d'acolliment residencial. Aquestes tècniques permeten conèixer el passat, ordenar-lo i donar-hi sentit, treballant també el moment present i la transició futura a la vida adulta. Hi ha diferents maneres d'utilitzar aquesta estratègia, que no necessàriament s'ha de limitar a una franja d'edat concreta ni a un tipus de registre, podent-se combinar text escrit, dibuix o fotografia. També es poden incorporar registres d'àudio.

Aquestes propostes no es poden desvincular de la noció de reiteració, ja que gràcies a la repetició (Sanches, 2019) la infància i l'adolescència s'aproxima de manera gradual a les seqüències temporals, de menys a més amplitud i complexitat.

Conclusions

El temps és un important organitzador a la vida quotidiana de la infància i l'adolescència en acolliment residencial, que permet estructurar i donar sentit i coherència als diferents moments i vivències, contribuint a la previsibilitat de la vida diària. Saber que hi ha un temps per a cada cosa, amb la flexibilitat necessària en un escenari canviant i de situacions emergents, és un aliat en la pràctica socioeducativa. Els infants i els adolescents necessiten entorns estructurats i predictibles, que els permetin marcs de referència estables i que aportin elements de seguretat al seu dia a dia. Aquestes estratègies socioeducatives contribueixen a facilitar aquesta previsió de l'avui i del demà, tant en relació amb ells i elles mateixes i la seva maduració cognitiva i física, així com en relació amb les i els professionals amb què es relacionen en el recurs residencial.

El temps és un aliat en la pràctica socioeducativa

Les diferents estratègies socioeducatives pensades per orientar-se en el temps permeten als infants i adolescents situar esdeveniments significatius en les seves vides, més enllà de qüestions concretes i quotidianes. Tot i que és rellevant saber quan se celebra un aniversari o quan es té visita amb la família, també és important conèixer que el 8 de març se celebra el Dia Internacional de la Dona, que el 8 d'abril és el Dia Mundial de la Salut o que el 12 de juny se celebra el Dia Mundial contra el Treball Infantil, per citar-ne alguns exemples. Aquestes efemèrides permeten parlar del temps, més enllà de la seva utilitat funcional, i situar el subjecte en un altre registre, on es pugui interrogar sobre qüestions que l'afecten, més enllà d'una visió utilitària del temps.

Finalment, cal destacar que la presa de consciència del temps i el maneig gradual facilita que els infants i adolescents adquireixin més autonomia en la seva vida diària, permetent anticipar necessitats, proposar decisions en un futur a curt termini i guanyar autonomia. Per tant, convé que aquestes estratègies no quedin relegades a meres accions mecàniques, sinó que s'han d'incloure en l'organització quotidiana del recurs residencial, per permetre la generalització d'aquests aprenentatges.

Julio Rodríguez Rodríguez
Facultat d'Educació
Universitat de Barcelona
julio.rodriguez.ro@ub.edu

Ainoa Mateos Inchaurredo
Facultat d'Educació
Universitat de Barcelona
amateos@ub.edu

Bibliografia

- Alba, A., Guerras, S. i Rodríguez, Z. (2007). *La magia de los buenos tratos*. Consejería de Servicios Sociales, Gobierno de La Rioja.
- Avellaneda, A. (2012). *Guia de bones pràctiques per a centres del Sistema de protecció a la infància i l'adolescència*. Departament de Benestar Social i Família, Generalitat de Catalunya.
- BOE (2015). Ley 26/2015, de 28 de julio, de modificación del sistema de protección a la infancia y la adolescencia. España. <https://www.boe.es/boe/dias/2015/07/29/pdfs/BOE-A-2015-8470.pdf>
- Bueno, M. B. (1993). El desarrollo del conocimiento humano sobre el tiempo. *Infancia y Aprendizaje*, 62, 29-54.
- Caballero, M. (1998). *Calendario escolar de celebraciones y conmemoraciones significativas en el aula de educación primaria y ESO*. Biblioteca Digital Arias Montano.
- Campos, G., Ochaita, E. i Espinosa, M. (2011). El acogimiento residencial como contexto de desarrollo desde la perspectiva de sus profesionales. *Educación y Diversidad*, 5(1), 59-71.
- Caride, J. A. (2012). Lo que el tiempo educa: el ocio como construcción pedagógica y social. *ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188(754), 301-313. <https://doi.org/10.3989/arbor.2012.754n2004>
- Castells, M. (2006). *Comunicación móvil y sociedad*. Ariel.
- Cruz, L. (2011). Sobre el acogimiento residencial y las condiciones socio-educativas en las que se debe desarrollar la medida. *Pedagogia i Treball Social. Revista de Ciències Socials Aplicades*(2), 66-88.

De la Herrán, A., García, C. i Imaña, A. (2008). Valoración del acogimiento residencial en centros de protección de menores: las vivencias de los jóvenes y sus familias. *Tendencias Pedagógicas*, 13, 193-210.

Durán, M. Á. (2007). *El valor del tiempo*. Espasa.

Elias, N. (1989). *Sobre el tiempo*. Fondo de Cultura Económica.

Fernández del Valle, J. (2009). Evolución histórica, modelos y funciones del acogimiento residencial. Dins: A. Bravo i J. Fernández del Valle, *Intervención socioeducativa en acogimiento residencial* (p. 11-24). Gobierno de Cantabria.

Fernández del Valle, J., Bravo, A., Martínez, M. i Santos, I. (2012). *Estándares de calidad en acogimiento residencial*. EQUAR. Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad.

Fernández-Guardiola, A. (2015). El concepto del tiempo. Dins: R. De la fuente i F. J. Álvarez-Leefmans, *Biología de la Mente* (p. 351-377). Fondo de Cultura Económica.

Gambara, H., Botella, J. i Gempp, R. (2002). Tiempo vacío y tiempo lleno. Un meta-análisis sobre los cambios en la percepción del tiempo en la edad. *Estudios de Psicología*, 23(1), 87-100. <https://doi.org/10.1174/021093902753535204>

Heidegger, M. (2008). *El concepto de tiempo*. Herder.

Jiménez, J., Martínez, R. i Mata, E. (2010). *Guía para trabajar la historia de vida con niños y niñas. Acogimiento familiar y residencial*. Consejería para la Igualdad y Bienestar Social, Junta de Andalucía.

Lázaro, S. (2009). Resiliencia, factores protectores y necesidades en niños y adolescentes acogidos en centros de protección. Dins: A. Bravo i J. Fernández del Valle, *Intervención socioeducativa en acogimiento residencial* (págs. 53-74). Gobierno de Cantabria.

León, A. T. (2011). El concepto de tiempo en niños y niñas de primer a sexto grado. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y Juventud*, 9(2), 869-884.

Mari-Klose, P., Gómez-Granel, C., Brullet, C. i Escapa, S. (2008). *La reorganització del temps de la vida quotidiana a les llars catalanes amb fills i filles adolescents*. Institut Infància i Adolescència.

https://institutinfancia.cat/wp-content/uploads/2016/08/2008_reorganitzacio-del-temps_article_cat.pdf

Mateos, A., Vaquero, E., Balsells, M. A. i Ponce, C. (2016). "They didn't tell me anything; they just send me home". Children's participation in the return home. *Child & Family Social Work*, 22(2), 871-880.

Pagès, J. i Santisteban, A. (2010). La enseñanza y el aprendizaje del tiempo histórico en la educación primaria. *Cuadernos Cedes*, 30(82), 281-309.

Parra, D. i Segarra, J. R. (2012). Celebraciones escolares. ¿fiestas cívicas? El tratamiento escolar del 9 de Octubre y del Día de la Constitución en las aulas valencianas de Educación Primaria. *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 26, 19-34.

Piaget, J. (1991). *Seis estudios de psicología*. Labor.

- Real Academia Española. (2020). *Tiempo*. <https://dle.rae.es/tiempo?m=form>
- Rodríguez, A., Alaminos, F. i Bustamante, S. (2017). *Necesidades y propuestas de la infancia en Andalucía*. Observatorio de la Infancia en Andalucía.
- Sanches, E. O. (2019). A reiteiração como mecanismo de gestão do tempo pela criança. *Educação & Sociedade*, 40, e0189816. <https://doi.org/10.1590/ES0101-73302019189816>
- Solís, M. L. (2016). El tiempo ritual. *Revista Signa*, 25, 110-1129. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5476812.pdf>
- UNICEF (2006). *La convención sobre los derechos del niño*. España.
- UNICEF (2020). *Días mundiales* (online). UNICEF.
- van IJzendoorn, M., Bakermans-Kranenburg, M., Duschinsky, R., Fox, N., Goldman, P., Gunnar, M., (...) Sanuga-Barke, E. (2020). Institutionalisation and deinstitutionalisation of children 1: a systematic and integrative review of evidence regarding effects on development. *Lancet Psychiatry*(7), 703-720. [https://doi.org/10.1016/S2352-4642\(20\)30301-1](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(20)30301-1)
- Vázquez, R. (2007). Reflexiones sobre el tiempo escolar. *Revista Iberoamericana de Educación* (42), 1-11.
- Villafañez, M. D. (2016). Aprendizaje del tiempo y su enseñanza en la educación primaria. *TABANQUE Revista pedagógica*, 29, 43-68. <http://uvadoc.uva.es/handle/10324/26015>